

УДК 378 (477)

© Денисенко А.О., 2014 р.

А.О. Денисенко

НЕФОРМАЛЬНІ ДОЗВІЛЛЄВІ ОБ'ЄДНАННЯ ЯК ВАЖЛИВИЙ ЧИННИК ВИХОВАННЯ СТУДЕНСЬКОЇ МОЛОДІ В УКРАЇНІ У 80- 90-х рр. ХХ ст.

У статті розглянуто становлення та розвиток молодіжного руху 80-90-х рр. ХХ ст., що становить значний інтерес у напрямі організації групової активності сучасного студентства. Педагогічну сутність дозвілля студентської молоді у молодіжних організаціях розкрито у контексті необхідності надання молодим людям фактичної свободи проведення дозвілля, незалежності самовияву, розвитку особистості у діалектичній єдності педагогічного виховання й молодіжної самодіяльності. Подано аналіз сучасного стану розвитку молодіжного руху в Україні. Висвітлюються різні форми студентського дозвілля (80-90 ті рр. ХХ ст.), «тогочасний» молодіжний рух (суспільний, національний та ін.): неформальні об'єднання, молодіжні організації, клуби (політизовані і деполітизовані) та ін. Розглядаються причини створення неформальних об'єднань та з'ясовується їх вплив на молоду людину, що знаходить своє місце у соціальному середовищі.

Ключові слова: вільний час, дозвілля, студентська молодь, неформальні молодіжні об'єднання.

В статье рассмотрено становление и развитие молодежного движения 80-90-х гг. ХХ ст., которое представляет значительный интерес в направлении организации групповой активности современного студенчества. Педагогическая сущность досуга студенческой молодежи в молодежных организациях раскрыта в контексте необходимости предоставления молодым людям фактической свободы проведения досуга, независимости самопроявления, развития личности в диалектическом единстве педагогического влияния и молодежной самодетельности. Приведен анализ современного состояния развития молодежного движения в Украине. Освещаются разные формы студенческого досуга (80-90-е гг. ХХ ст.), «тогдашнее» молодежное движение (общественное, национальное и др.): неформальные объединения, молодежные организации, клубы (политизированные и деполитизированные) и др. Рассматриваются причины создания неформальных объединений и выясняется их влияние на молодого человека, который находит свое место в социальной среде.

Ключевые слова: свободное время, досуг, студенческая молодежь, неформальные молодежные объединения.

The article discusses the development of youth movement of the 80-90s of the 20th century, which is of considerable interest in the direction of organizing group activity of modern students. Pedagogical essence of students' leisure in youth organizations is disclosed in the context of the necessity to provide young people with freedom of leisure, independence of self-manifestation, personality development in the dialectical unity of pedagogical influence and youth amateur activity. The analysis of the current state of youth movement in Ukraine is suggested.

The various forms of student entertainment (80-90 years of the twentieth century), youth movement (social, national, etc.): informal groups, youth organizations, clubs (politicized and depoliticized) and others are shown. The causes of creation of informal groups are being considered and their influence on a young man who finds his place in the social environment is being found out .

Key words: free time, leisure, students, youth, informal youth associations.

Постановка проблеми. Сьогодні в умовах глобалізації та інформатизації суспільства, розвитку опосередкованої технічними засобами комунікації усе гостріше постає питання формування у молоді здатності до налагодження міжособистісних та соціальних контактів, безпосереднього спілкування та спільної діяльності у мікрогрупі. Вирішення цього завдання із залученням вітчизняного педагогічного досвіду організації взаємодії студентської молоді у молодіжних організаціях, угрупованнях, рухах 80 – 90-х років ХХ ст. сприятиме підвищенню якості підготовки фахівців із вищою освітою, здатних повною мірою використовувати у професійній діяльності власні комунікативні здібності та уміння, досягаючи високого рівня професійної та особистої самореалізації.

Виховне значення для становлення і розвитку молодого покоління спілкування та спільної діяльності у молодіжних угрупованнях й дозвіллевих об'єднаннях відбито у державних документах, прийнятих у період становлення України як незалежної держави та документах, що сьогодні визначають освітню політику у напрямі виховання молоді під час дозвілля. Серед таких документів: Національна програма «Освіта» («Україна ХХІ сторіччя») (1993 р.), Національна

програма «Діти України» (1996 р.), «Декларація про загальні основи молодіжної політики в Україні», закони і законодавчі акти «Про освіту» (1991 р., 1996 р.), Концепція позашкільної освіти і виховання (1996 р.), Закон України «Про позашкільну освіту» (2000 р.), «Положення про позашкільний навчальний заклад» (2000 р.), «Програма розвитку позашкільних навчальних закладів на 2002-2008 рр.» (2002 р.) тощо. Зазначені вище документи гарантують право людини на вільний час, викладені в них положення спрямовані на створення в соціумі умов для спілкування та взаємодії у період дозвілля відбивають актуальність більш ґрунтовного вивчення педагогічно цінного досвіду організації дозвілля студентства в історії вітчизняної педагогічної думки.

Аналіз останніх досліджень. Вивчення питань, пов'язаних із вихованням студентської молоді, зокрема у неформальних молодіжних організаціях, перебуває в колі актуальних досліджень учених (А. Бадер, О. Бойко, В. Бочелюк, Л. Волобуєва, А. Воловик, В. Воловик, О. Генкіна, І. Гутник, І. Ісаєва, Н. Максимовська, І. Пателеєва, І. Петрова, В. Пича, В. Постовой, Г. Пруденський, І. Сидор, О. Стоян, Ю. Стрельцов, Н. Яременко та ін.). Історичного аспекту порушеної проблеми торкалися у своїх дослідженнях І. Зверева, Л. Коваль, І. Козлова, О. Лісовець, Т. Пашніна, Ю. Поліщук, Л. Сущенко, Н. Хоменко та ін. Зокрема, проблема розвитку молодіжного руху в Україні у 80-х - 90-х рр. ХХ століття стала предметом дослідження В. Головенько, О. Корнієвського, М. Головатого, В. Якушика.

Вивчення стану розробки проблеми переконує, що питання виховання студентської молоді у молодіжних організаціях, угрупованнях, рухах 80-90-х років ХХ ст. є перспективним у розв'язанні сучасних проблем соціокультурного розвитку студентської молоді й потребує спеціального дослідження.

Мета статті: висвітлення вітчизняного педагогічного досвіду виховання студентської молоді у молодіжних організаціях, угрупованнях, рухах 80 – 90-х років ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Відзначимо, що вільний час розглядається вченими як суттєвий елемент способу життя особистості, групи, спільноти, що відбиває специфіку взаємозв'язку людини з суспільними інституціями. На думку

С. Пішуна, вільний час не можна уявляти вузько, лише як «дозвілля» чи «відпочинок». За своєю структурою вільний час складається з двох частин: часу дозвілля й часу духовного самовдосконалення. За змістом – це найбагатший час, що може бути заповнений суспільно-корисною діяльністю у молодіжних об'єднаннях, спрямованою на духовний та моральний розвиток особистості, формування її трудової і соціальної активності, самовиховання та саморозвиток, фізичне вдосконалення. Вільний час є цінністю не сам по собі, його значення у житті людини визначається інтенсивністю його використання особистістю для розвитку та самовдосконалення [8, с.4].

Сфера вільного часу є унікальним за своїм потенціалом виховним простором, що відрізняється як широкою розмаїтістю зв'язків з дійсністю, так і особливою якістю відносин, що складаються між людьми, специфічним досвідом, який накопичується у цей час. Колективний характер численних форм спілкування та діяльності молоді під час дозвілля визначає необхідність широких особистісних контактів, формує у молодій людини готовність до взаємодії з однолітками, інтеграції у різні соціальні групи.

Потенціал колективних форм групового дозвілля молоді завжди привертав до себе увагу представників світової та вітчизняної педагогічної думки. Особливо яскравий та різноманітний матеріал для вивчення, на нашу думку, становить досвід розвитку молодіжних організацій та рухів 80 – 90-х років ХХ ст., коли у зв'язку із економічною, моральною та ідеологічною перебудовою держави, відбувався розквіт неформальних молодіжних дозвіллевих об'єднань. Висвітленню особливостей та значення неформальних молодіжних організацій 80-90-х рр. ХХ ст. як прояву самосвідомості молоді присвячені роботи тогочасних та сучасних дослідників (В. Березовський, І. Борисов, М. Головатий, В. Грібанова, О. Громова, І. Зверева, О. Здравомислова, Л. Коваль, О. Кузіна, А. Кутьїна, Г. Лукс, А. Матвеева, А. Мазурова, Д. Ольшанський, І. Пафінович, В. Печенєв, Ю. Поліщук, І. Пономарьов, М. Розін, А. Тарасов, О. Фадін, Б. Фетисов, С. Хлебик, Т. Шепанська та ін.).

За оцінкою Ю. Поліщук, створення молоддю самодіяльних, несанкціонованих владою об'єднань було своєрідною реакцією, відповіддю передової частини молоді на заполітизовані, шаблонні форми і методи діяльності державних інституцій, комсомолу, адміністрацій навчально-виховних закладів, особливо в сфері реалізації її культурно-дозвіллевих потреб [9, с. 95]. Діяльність комсомольської організації, що у радянський період була панівною формою виховання молоді на дозвіллі, набувала дедалі більш формального характеру, у зв'язку з чим головним фактором соціалізації особистості молоді людини ставало середовище, у якому часто спонтанно утворювалися тимчасові або стабільні молодіжні угруповання, де й задовольнялося прагнення молоді до інтеграції.

Відповідно до характеристики, запропонованої Л. Коваль, І. Зверевою, С. Хлебик, демократичні процеси надали молодим людям можливість самостверджуватися не лише в рамках інститутів соціалізації (сім'я, школа, оточення друзів, мікросоціум, засоби масової комунікації та ін.), а й поза ними. Одним із масових проявів «зовнішніх» можливостей самореалізації стали різного роду неформальні об'єднання молоді [4, с. 238].

У цей час створювалося чимало політичних клубів молоді, багато з яких згодом переросли в політизовані молодіжні організації. У 1987 році в Україні налічувалось 1119 молодіжних політклубів, у 1988 року – уже було майже три тисячі, які об'єднували близько 72 тисячі юнаків і дівчат [11]. Проте молодіжний рух за змістом та формами охоплював не лише політичну сферу, за оцінкою Ю. Поліщука дозвіллева діяльність молоді мала загалом культурологічний, історико-просвітницький, соціо-моральний, філософський характер [8, с. 95]. Дійсно, як відзначалося у тогочасній пресі, буквально за кілька років виникли сотні клубів самодіяльної пісні, театрів-студій, технічних, екологічних, релігійних молодіжних об'єднань [11].

За оцінкою Л. Коваль, І. Зверевої, С. Хлебик, розповсюдження самодіяльних об'єднань та нетрадиційних форм активності молоді викликало у різних сферах суспільного життя у 80-ті роки сплеск суперечливих думок і оцінок як з боку

представників основних політичних інститутів та організацій, так і серед широких кіл громадськості [4, с. 239-240].

Дискусійність в осмисленні сучасниками нового для нашої держави багатовимірного явища відбилася навіть у суперечливості його термінологічного означення. Поняттям «неформальна група» позначалися абсолютно різні форми прояву молодіжної активності на дозвіллі, покликані задовольнити прагнення молодої людини до інтеграції, а для їх класифікації використовувалися різноманітні ознаки, іноді, навіть, їх зовнішня атрибутика або сленгові самоназви (фурагі, хайлафісти, любери, феньки).

Така термінологічна неузгодженість була пов'язана з тим, що 80-90-ті роки ХХ ст. породили значну кількість специфічних неформальних рухів, серед яких й громадсько-політичні («Перебудова», «Демократична перебудова», народні фронти), й творчі (художні, театральні, клуби за інтересами тощо), й соціально-ініціативні (МЖК, клуби самодіяльних ініціатив), й благодійні («Милосердя», турботи про дітей сиріт), й релігійні та напіврелігійні (кришнаїти, буддисти та інші), й природоохоронні («Зелені», Грінхіппі, «Спасіння», «Мир», «Дельта», «Бюро екологічних розробок», «Лисячий ніс» тощо), й правозахисні («Молоді комуністи», «Ленінці», «Діти Деточкіна», «Комітет соціального захисту» та інші), й спортивно-здоров'язбережувальні (прихильники брейку, ушу, скейту, карате), й історико-патріотичні («Меморіал», «Пам'ять», «Вітчизна», «Віче»).

Відзначимо, що не усі рухи молоді мали поросоціальний характер, створювалися й соціально нейтральні або соціально небезпечні неформальні об'єднання, деякі з них мали напівкримінальний характер (рекет, спекуляція, групові бійки, захоплення нацистською ідеологією, сатанізмом). Серед таких панки, хіпі, металісти, рокери, спортивні та музичні фанати, націоналістичні об'єднання тощо.

Популярними були як політизовані, так і деполітизовані молодіжні організації. М. Головатий у праці «Соціологія молоді» класифікує молодіжні організації таким чином: високо політизовані молодіжні організації, що, як правило, прилягають до певної політичної партії; частково деполітизовані організації молоді, до складу яких

входять молоді люди, об'єднані спільною справою, що мають далеко не однакові ідейні орієнтації, займають різні політичні позиції; аполітичні організації молоді, які взагалі не орієнтуються на ідеологічні формування – партії, рухи, фракції й займаються головним чином вирішенням соціально-економічних, культурно-художніх, побутових проблем молоді [3, с. 139-140].

Спираючись на наведені у книзі І. Пафіновича відомості [6, с. 171-173], підкреслимо, що терміном «неформальна група» позначають відразу кілька об'єктів, соціальна природа яких є різною. По-перше, це «тусовки» – угруповання, переважно молодіжні, всередині яких прошарок організаційних відносин виражений або дуже слабо, або, навпаки, дуже жорстко (із загрозою використання фізичної сили). Самоціллю подібних неформальних спільностей у більшості випадків є спілкування, а головним внутрішнім принципом – групова солідарність. Такі неформальні об'єднання для молодої людини служать засобом самовизначення, тією референтною групою, завдяки якій вона знаходить своє місце у соціальному середовищі.

По-друге – це самодіяльні об'єднання молоді з чітко визначеним ядром активних організаторів або координаторів діяльності різного спрямування. Серед таких організацій відзначаються актуальні для того часу: екологічні групи і рухи зелених, історико-культурні об'єднання і політичні клуби, ініціативні правозахисні групи та миротворчі об'єднання, групи соціальної взаємодопомоги та милосердя, об'єднання «афганців» і робітничі клуби, групи місцевого самоврядування і громадсько-педагогічної ініціативи, національно-культурні й молодіжні релігійні товариства, клуби нетрадиційних видів спорту, харчування і способу життя та інші. До неформальних організацій також відносять масові національні та суспільні рухи.

Причинами створення неформальних об'єднань, на думку дослідників, виступали: реакція на недоліки роботи з молоддю; проблеми соціальної структури в державі; наслідки бюрократії та формалізму; прагнення проявити самостійність; прагнення задовольнити потреби й інтереси; необхідність у спілкуванні; особливості молодіжної свідомості й розвитку [6, с. 171-173].

С. Ковальчук вважає, що при з'ясуванні причин утворення груп з психологічної точки зору необхідно вивчати зв'язки молодої людини, її ставлення до близьких. Потрібно шукати ту атмосферу, в якій зародився моральний тип людини, основну причину того чи іншого морального відбитку, який у кожному необхідно побачити. Тут діє велика сила переконання і самопереконання, які створюють справжнє джерело психічного впливу у контексті постійного психічного взаємообміну [5, с. 8].

Для висвітлення досвіду виховання студентської молоді у молодіжних організаціях, угрупованнях, рухах 80 – 90-х років ХХ ст. важливим є з'ясування педагогічного потенціалу об'єднань молоді. Ю. Поліщук підкреслює, що «мотивом (предметом потреби), тобто об'єктивним фактором, що сприяв виникненню соціально-педагогічної установки молоді на необхідність створення і функціонування молодіжних об'єднань стало бажання в об'єднанні за інтересами, у самодіяльній і незалежній від державних інституцій, школи (вищого навчального закладу), батьків діяльності та спілкуванні. Метою молоді стала життєва потреба у самореалізації, самоактуалізації, самовдосконаленні» [9, с. 96]. Як зазначають М. Багмет та С. Сорока, реалізація інтересів молоді у різних клубах і аматорських об'єднаннях забезпечувала у той час зростання молодіжної ініціативи, сприяла зменшенню деструктивних рис у діяльності деяких неформальних об'єднань, давала можливість зняти напругу у відносинах «неформальної» молоді з офіційними структурами. Дослідники відзначають також, що у досліджуваний час у зв'язку із розвитком неформальних рухів активізувалася робота щодо створення нових структур для організації молодіжного дозвілля [1, с. 169].

Зважаючи на те, що дозвіллева діяльність за характером поділяється на репродуктивну (у процесі якої відтворюються вже існуючі культурні цінності), перетворювальну (завдяки якій змінюється попередній досвід), творчу (коли створюється новий продукт) [2, с. 15], можна стверджувати, що у груповій діяльності в молодіжних об'єднаннях перетворення і творчість стосуються не лише молодої людини – суб'єкта цієї діяльності, але й об'єкта (суспільства, мікросередовища, навколишньої дійсності, техніки тощо), що дозволяє визначити

діяльність молоді у неформальних об'єднаннях як суб'єкт-суб'єкту активність на дозвіллі.

У зв'язку з цим можемо зазначити, що молодіжні об'єднання та рухи як форма вияву соціальної активності молодого покоління виступали найефективнішим механізмом взаємодії молодого покоління з суспільством. У рамках молодіжного руху молода людина не лише здобувала необхідний досвід інтеграції, соціальної адаптації та міжгрупової взаємодії, а й отримувала навички самореалізації, відстоювання власної думки, соціальної та просоціальної діяльності. Такі організації були осередком формування локальних молодіжних культур та стилів життя, що пізніше, зазнавши певних модифікацій, поширили свій вплив на сучасну молодіжну студентську культуру, форми групової дозвіллевої діяльності студентства та спосіб життя молоді у цілому.

Тож думка, що молодь виступає переважно об'єктом державної молодіжної політики, об'єктом соціального впливу, яка панувала у радянській період, виявилася помилковою. Бурхливий розвиток молодіжних організацій 80-90-х рр. ХХ ст. довів, що молодь володіє значним потенціалом у сфері дозвілля.

Підкреслимо, що молодіжні організації й сьогодні залишаються важливим чинником дозвіллевої діяльності студентської молоді, що об'єднується на добровільних засадах, для праці з самовдосконалення та суспільного розвитку водночас.

Аналіз спрямованості сучасних молодіжних та студентських рухів та організацій підтверджує думку І. Петрової, що дозвілля – це засіб реалізації у поведінській сфері соціокультурного потенціалу людини, важливий чинник культурного розвитку особи, її самосвідомості, самоорганізації та самореалізації [7, с. 34].

Аналіз спрямованості та змісту діяльності молодіжних організацій, проведений у Інтернет-мережі, показує, що й сьогодні дозвіллеві об'єднання молоді не втрачають свого виховного, розвивального, просвітницького значення. Відзначимо, наприклад, роботу творчих дозвіллевих об'єднань (Асоціація «КВН України», що охоплює ентузіастів КВНу всіх регіонів України), організацій

мистецько-культурологічного спрямування (Мистецька майстерня «Драбина», сприяє розвитку молодіжних ініціатив в різних галузях культури, мистецтва, освіти та науки) тощо.

Значного розповсюдження отримали об'єднання соціальної спрямованості (Всеукраїнська асоціація молодіжного співробітництва «Альтернатива-В», що сприяє співпраці між молодіжними організаціями, залучає молодь України до програм у галузі освіти, культури, екології, захисту історичного надбання), правозахисні об'єднання (Всеукраїнська молодіжна громадська організація «Молодий Рух», метою діяльності якої є захист прав та інтересів своїх членів, сприяння створенню відкритого громадянського суспільства в Україні); об'єднання органів студентського самоврядування (Всеукраїнська студентська рада, яка діє з метою сприяння розвитку студентського самоврядування, більш повного врахування інтересів студентської молоді при виробленні та реалізації політики України у сферах вищої освіти, соціального становлення та розвитку студентської молоді); лідерські молодіжні організації (Інститут Громадського Лідерства – унікальний навчальний заклад некомерційного типу на теренах України, в якому протягом року навчаються лідери громадських організацій, молодіжних осередків політичних партій, рухів та активна молодь), а також політизовані об'єднання (Ліберальне Молодіжне Об'єднання – залучає молодих громадян до активної участі у громадсько-політичному житті, поширює ліберальні ідеї та ліберальний світогляд серед молоді).

Серед діючих у сучасних умовах молодіжних організацій також об'єднання професійної спрямованості (Асоціація Молодих Медиків України, метою якої є проведення заходів, спрямованих на підвищення стану здоров'я населення України та інформування українців про сучасні методи лікування тих чи інших захворювань шляхом реалізації освітньо-виховних проєктів), релігійно-духовні об'єднання молоді (Організація Республіканської християнської партії «Республіканська християнська молодь» – популяризує й поширює серед молоді принципи громадянського суспільства, підтримує і розвиває талановиту молодь у різних галузях життя); національно-патріотичні об'єднання (Організація Українських

Скаутів – сприяє всебічному вихованню української молоді в національно-патріотичному дусі на основі скаутської методики) та багато інших.

Подібне розмаїття молодіжних дозвіллевих об'єднань демонструє актуальність та дієвість такої форми дозвілля студентської молоді та визначає необхідність використання її виховного потенціалу у роботі зі студентами.

Висновки. Сьогодні, коли наша держава вступила в нову фазу розвитку, коли розширюються можливості для розвитку молодіжної ініціативи, самореалізації молодого покоління, досвід молодіжного руху 80-90-х рр. ХХ ст. може становити значний інтерес у напрямі організації групової молодіжної активності.

Педагогічна сутність дозвілля студентської молоді у молодіжних організаціях полягає в необхідності надання їй фактичної свободи проведення вільного часу, права вибору із значної кількості дозвіллевих занять, цікавих саме для неї, свободи самовияву у діалектичній єдності педагогічного виховання й самодіяльності особистості.

Організоване дозвілля у соціально спрямованих молодіжних організаціях збагачує особистість, відкриває світ духовно значущого дозвілля культури; дає можливість почувати себе значущою у референтній групі особистістю, реалізувати себе в подальшому житті, зрозуміти соціальну значущість спілкування з однолітками, допомагає знайти захист від негативних явищ соціуму. Таке дозвілля навчає молодих людей цінувати й організовувати свій вільний час, прагнути до спілкування з однодумцями обирати заняття за інтересами, потребами, за їх значенням у житті; бути організатором творчих занять, лідером і підлеглим, творцем і виконавцем; жити серед людей, поважати їх індивідуальність, цінувати чужі інтереси, радіти успіху кожного, зберігати дружні зв'язки.

Вважаємо, що розробка механізмів організації студентської активності у сучасних ВНЗ на основі досвіду молодіжного руху 80-90-х рр. ХХ ст. складає перспективний напрям подальших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Багмет М. Комсомол та неформальні об'єднання України в період «перебудови» / М. Багмет, С. Сорока // Політичний менеджмент. – 2006. – № 5. – С.164-181.
2. Воловик А.Ф. Педагогика досуга / А.Ф. Воловик, В.А. Воловик. – М.: Московский психолого-социальный институт, издательство «Флинта», 1998. – 240 с.
3. Головатый Н.Ф. Социология молодежи: курс лекцій / Н.Ф. Головатый. – К.: МАУП, 1999. – 224 с.
4. Коваль Л.Г. Соціальна педагогіка / Л.Г. Коваль, І.Д. Зверева, С. Р. Хлебик / Соціальна робота: Навч. посібник. – К.: ІЗМН, 1997. – 390 с.
5. Ковальчук С.Ю. Неформальные молодежные объединения в условиях социальной трансформации современного российского общества: автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. соц. наук: спец. 22.00.04 «Социальная структура, социальные институты и процессы» / С. Ю. Ковальчук. – Волгоград, 2008. – 26 с.
6. Парфанович І.І. Соціальна діагностика: курс лекцій / І. І. Парфанович. – Тернопіль: ТДПУ, 2009. – 182 с.
7. Петрова І.В. Дозвілля в зарубіжних країнах : підручник / І.В. Петрова. – К. : Кондор, 2005. – 408 с.
8. Пішун С.Г. Формування культури дозвілля студентів ВНЗ в умовах роботи студентського клубу : автореф. дис...канд.. пед. наук : 13.00.07 / С.Г. Пішун. – К., 2005. – 19 с.
9. Поліщук Ю. Соціально-педагогічна діяльність сучасних громадських молодіжних об'єднань в Україні // Ю.Поліщук [Монографія] / За ред. Н.Г. Ничкало. – Тернопіль: ТНПУ, 2005. – 432 с.
10. Троцько Г.В. Українські дитячі та молодіжні громадські організації / Г.В. Троцько, І.М. Трубавіна, Т.М. Хлебнікова. – Харків: Харк. держ. пед. ун-т, 1999. – 206 с.
11. Уроки «Эврики» // Комсомольское знамя. – 1989. – 3 октября.